

МОВОЗНАВСТВО

УДК 81' 373.7: 81' 373.23:811

І. С. Божко

Сумський державний педагогічний університет

СЕМАНТИКА АНТРОПОНІМА У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ: СПІВСТАВЛЕННЯ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ

Стаття розглядає проблеми значеннєвої природи антропоніма у складі фразеологічної одиниці та вплив пропріального компонента на сукупну семантику фразеологізму. Значна увага приділяється проблемам національного та інтернаціонального у фразеології. Здійснено спробу співставлення фразеологічних одиниць на основі різносистемних і неспоріднених мов в аспекті пейоративного чи меліоративного значення антропоніма.

Ключові слова: антропонім, пропріальний компонент, фразеологічна одиниця.

Постановка проблеми. Останнім часом зростає увага лінгвістів до феномена власного імені у фразеології. Семантиці власних назв присвячено достатньо наукових розвідок, однак питання значеннєвої природи власної назви як компонента фразеологічної одиниці залишаються маловивченими. Особливий інтерес викликає проблема співвідношення значень фразеологічних одиниць з антропонімним компонентом у різних мовах.

Аналіз актуальних досліджень. Проблему антропонімів у фразеології досліджували Є. Брисіна, Н. Венжинович, В. Герасимчук, В. Михайленко, Ю. Ковалюк, О. Леонович. Зокрема, Є. Брисіна зосереджує увагу на власних іменах у складі діалектних фразеологізмів Поволжя, Н. Венжинович, В. Герасимчук розглядають антропонімний компонент українських фразеологізмів, а В. Михайленко, Ю. Ковалюк та О. Леонович вивчають місце антропонімних фразеологізмів у англомовній картині світу. Порівняльній фразеології присвячені роботи Е. Солодухо, А. Кравчук (а саме це вагомі порівняльні дослідження української і польської фразеології), Б. Ажнюка (зосереджені на національній фразеології в іншомовному зіставленні).

Мета статті. Метою даної статті є з'ясувати вплив антропоніма на формування сукупної семантики фразеологізму та співставити фразеологічні одиниці з антропонімним компонентом в аспекті

пейоративного та меліоративного значення (на матеріалі української, російської, французької, англійської та німецької мов).

Виклад соновного матеріалу. Проблему семантики онімного компонента фразеологічної одиниці можна розглядати у двох площинах. У першому випадку метою дослідження має стати встановлення зв'язків між значенням онімного компонента фразеологізму та відповідною власною назвою у вільному, нефразеологічному вживанні [4, 185]. А. Кравчук схиляється до думки, що власну назву не варто трактувати як безпоняттевий знак-ідентифікатор – логічніше визнати, що в мові й особливо мовленні власна назва наповнена значеннєвим змістом [4, 185]. М. Ф. Алефіренко так само стверджує, що оскільки оніми це слова, то вони не можуть не мати значення як вербалізованого відображення об'єкта найменування [1, 168].

У другій площині семантика онімного компонента фразеологічної одиниці оцінюється з точки зору його участі в загальному фразеологічному значенні. У цьому випадку теж доводиться вирішувати дискусійне питання фразеологічної теорії: чи можна стверджувати про семантичність компонента фразеологічної одиниці? Ймовірно, ступінь семантичної самостійності компонента фразеологічної одиниці залежить від типу фразеологічної одиниці: в одиницях зрощеної семантики він мінімальний (або ж нульовий), у фразеологічних єдностях, фразеологічних сполученнях, фразеологічних виразах чи прислів'ях зростає [4, 186].

Особливої уваги заслуговує проблема формування семантики словосполучення з онімом, у даному випадку фразеологізму. В. М. Калінкін у своїй праці «Поетика оніма» говорить про те, що «сукупна семантика сполучень із онімами не вичерпується «сумарним» лексичним значенням одиниць, що входять до його складу. Вона включає граматичні і синтаксичні значення, а також семоімплікаційну інформацію, що відображає характер взаємовідношень сукупної семантики сполучення з обставинами мовлення» [3, 262]. Можемо говорити про те, що сукупна семантика конструкції, яка містить антропонім, пробуджує конгенеративну поетику

сполучення: укр. *Іванова хата* – в'язниця; рос. *Алешки подпускають* – жартувати, хвалитися, брехати; фр. *chemin de Saint-Jacques* – Молочний Шлях; англ. *Hamlet with Hamlet left out* – щось позбавлене найважливішого, суті; нім. *das getreue Eckart* – вірний слуга.

Практика порівняльних фразеологічних досліджень переконливо свідчить про те, що фразеологія певної мови характеризується певним співвідношенням «особливого» і «загального». У фразеологічному корпусі мови неможливе чітке розмежування категорій національного й інтернаціонального: ці категорії взаємодіють, в результаті чого інтернаціональне набуває рис національного і навпаки [5, 97]. Імовірно саме це є причиною того, що у різних мовах нібито незалежно один від одного виникають подібні фразеологізми, які нерідко містять однакові антропоніми.

Порівнюючи фразеологізми, що належать до різних мов, враховуємо основні принципи співставного вивчення фразеології: співставлення не всіх мов, а тільки по дві, принцип еквівалентності (безеквівалентності). Згідно з цими принципами усі фразеологічні одиниці можна поділити на групи:

I. Повні еквіваленти вирізняє тотожність семантики, внутрішньої форми, граматичної й експресивно-стилістичної характеристики: укр. *Хома невірний*, рос. *Фома неверующий*, англ. *doubting Thomas*, нім. *ein ungläubiger Thomas*.

II. Умовно повні еквіваленти. Можуть відрізнятися інтенсивністю ознаки, певним складом лексичних компонентів, можуть мати неповну тотожність внутрішньої форми або граматичної характеристики: різні за структурою мови (нім. *Jeder Hans findet seine Grete*; англ. *All shall be well, Jack shall have Gill*); стилістичні відмінності (англ. *to take smth into one's head* (розм.); рос. *брать/взять в голову* (розм.); рос. *втемешить в башку* (прост.); зміна лексичного складу компонентів (англ. *Johnny-Head-in-Air*; нім. *Hans Guck-in-die-Luft*); відмінність у образах, покладених в основу фразеологічної одиниці (укр. *крапля в морі*; англ. *drop in the ocean*).

III. Часткові еквіваленти. Головний показник – внутрішня форма: фразеологічні одиниці однакової семантики, але з різним

мотивуючим способом (укр. *мов Марко з пасльону*; нім. *wie Zieten aus dem Busch*); фразеологічні одиниці з однаковим мотивуючим способом, але різної семантики (укр. *водити за носа* – обіцяти й обманути; англ. *to lead by the nose* – змушувати, підкоряти)

IV. Безеквівалентні фразеологічні одиниці, що містять національно-специфічні елементи, антропоніми, що містять алітерацію, рими (*не вмер Данило, так болячка задавила; c'est juste, Auguste*), старослов'янізми. Як правило, подібні фразеологічні одиниці перекладаються наступним чином: переклад повним або частковим еквівалентом; переклад словом або словосполученням; переклад контекстом (на прикладі); використання країнознавчого коментарю [2, 241].

Фразеологізми біблійного походження, як правило, дуже мало відрізняються у мовах країн, які мають хоч якесь відношення до християнства. Такі фразеологічні одиниці зазвичай є інтернаціональними. Проте не можна заперечувати потужного національного впливу. Біблійне ім'я *Адам*, зокрема, є включеним до наступних інтернаціональних фразеологізмів: *Адамові діти / Адамовы дети, чада Адамовы / les fils d'Adam, enfant d'Adam, la postérité d'Adam* – про рід людський. Це ім'я використовується й для того, аби вказати на древній вік чогось або когось, давні часи: *за Адама, за часів Адама / за Адама, Адамовы времена / old as Adam* (старий як Адам), *since Adam was a boy* (дуже давно, з незапам'ятних часів) / *bei Adam und Eva anfangen* (починати здалеку), *seit Adams Zeiten* (з часів Адама).

Значно менш поширене ім'я першої жінки – Єви. Про неї згадують як про *ребро Адама* (фр. *côte d'Adam*). Її ім'я стало загальним для позначення осіб жіночої статі: *донька Єви / дочка Евы / fille d'Ève*. Як правило, призначення усіх фразеологічних одиниць, що містять цей антропонім, – підкреслити риси зовнішності та характеру, властиві усім жінкам.

Ім'я *Каїн* має, без сумніву, пейоративне значення, оскільки в усіх християнських країнах є синонімом убивці, нелюда. Це відображено й у фразеології, зокрема вираз *Каїнова печать / Каинова печать / le*

sceau de Caïn, marque au front de Caïn / the mark of Cain, the brand of Cain. У пізніших англійських та американських фразеологізмах негативна конотація імені збереглася: *to raise Cain* – розм. піднімати скандал; *what in Cain...* – амер. розм. що ж, чорт забирай?!

Символом цноти є ім'я *Йосифа Прекрасного* (рос. *Иосиф Прекрасный (целомудренный)*, англ. *Holy Joe*, нім. *ein keucher Josef*), проте у більшості мов це ім'я має швидше жартівливий, іронічний відтінок.

Ім'я *Мойсей* є синонімом пророка, визволителя, чудотворця. У фразеологічних одиницях однак має пейоративне значення: нім. *Moses und die Propheten* (*жарт.* грошенята; досл. Мойсей і пророки); англ. *the jumping Moses!* (*жарт.* чорт забирай!).

Якщо за євангельською легендою Понтій Пілат – нещира людина, що своєю бездіяльністю сприяє злочиніві, то й пам'ять про нього збереглася погана. Очевидно, висока державна посада Пілата дала привід говорити про нього як про бюрократа: фр. *renvoyer qn de Caïphe à Pilate (d'Hérode à Pilate), aller/courir de Ponce à Pilate*, нім. *von Pontius zu Pilatus laufen (schicken, rennen)* – посилати від Понтія до Пілата, фразеологізм позначає бюрократичну тяганину.

Досліджуючи фразеологічні одиниці античного походження, спостерігаємо збіг семантики та лексичного складу фразеологізмів: *ахіллесова п'ята/ ахиллесова пята/ talon d'Achille / Achilles' heel / Achillesferse* – слабе місце; *дамоклів меч / дамоклов меч / épée de Damoclès / the sword of Damocles / Damoklesschwert* – постійна загроза; *муки Тантала / муки Тантала / le supplice de Tantale/ the torments of Tantalus / Tantalusqualen* – нестерпне страждання від усвідомлення близькості бажаної мети і неможливості її досягти; *скриня Пандори / ящик Пандори / boîte de Pandore / Pandora's box / die Büchse der Pandora* – джерело нещастя; *сізіфова праця / сизифов труд / le rocher de Sisyphe* (досл. камінь Сізіфа) / *a labour of Sisyphus, Sisyphian toil / Sisyphusarbeit* – безплідна, важка, нескінченна робота.

Практично неможливим є порівняння фразеологічних одиниць міфологічного походження, що виокремилися із національних міфів

та легенд. Вони, як правило, є безеквівалентними і потребують країнознавчого коментаря.

Так само не можемо порівнювати фразеологізми літературного походження, оскільки у кожній національній літературі свої герої, за винятком декількох знаменитих на увесь світ. Проте навіть за такої умови існує декілька цікавих збігів, коли фразеологізм літературного походження в одній мові має еквівалентом аналогічний фразеологізм народного походження у іншій: нім. *Hans-guck-in-die-Luft* (неуважний юнак, роззява із твору Генріха Гофмана); англ. *Johnny Head-in-Air* (людина, що витає в хмарах, не від світу сього).

Неможливим є порівняння фразеологічних одиниць, що містять історичну антропонімію, оскільки кожна країна має свою історію, а отже, можливість збігів мінімальна. Проте навіть у такому випадку існують подібні фразеологізми. Наприклад, нім. *wie Zieten aus dem Busch* – укр. *як Кузьма з маку, як Пилип з конопель* (несподівано). У німецькому фразеологізмі йдеться про прусського генерала кавалерії Ганса Йоахима Цітена, що прославився своїми несподіваними атаками.

Порівнюючи фразеологізми з традиційними популярними чоловічими та жіночими іменами, виявляємо, що в кожній із досліджуваних мов кількість фразеологізмів, що містять антропонімний компонент на позначення особи чоловічої статі, суттєво перевищує кількість фразеологічних одиниць із антропонімним компонентом на позначення особи жіночої статі. Цікавим є і той факт, що чоловічі імена частіше вживаються у складі фразеологізмів із негативною аксіологічною оцінкою, у той час як жіночі більше використовуються для характеристики позитивних якостей.

Загалом простежуємо тенденцію, що ім'я *Іван / Иван / Jean / John / Hans* є безперечним лідером у мовах, що досліджуються. Виняток становить лише українська мова, де поряд із *Іваном* лідерство поділяє *Григорій*, а точніше форма цього імені – *Гриць*, але *Іван* має майже таку популярність. Для кожної мови характерна наявність пестливих, зменшувальних форм цього імені: укр. *Івась*, рос. *Иванушка, Ивашка, Ваня*, фр. *Jeannot, Janot*, англ. *Johnny, Jack*,

нім. *Hänschen*. Ім'я настільки популярне, що стало загальною назвою і в більшості випадків використовується на позначення простачка, людини з народу.

Викликає зацікавлення те, що окремі фразеологічні вирази є спільними для майже всіх мов: *Чого Івась не научиться, того й Іван не буде вміти / Чому Ваня не научился, того Иван не выучит / Ce que Jeannot n'apprend pas, Jean ne l'apprendra jamais / Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr*. Крім спільної семантики, вирази мають ще й спільну граматичну будову.

Інші фразеологічні одиниці з цим іменем, як правило, суттєво відрізняються, навіть у близькоспоріднених мовах спостерігаємо невідповідності. Так, українська приказка *мели, Іване, доки вітру стане* перекладається російською мовою як *мели, Емеля, твоя неделя*, а російська приказка *Иван пьян гуляет, а Марья с голоду умирает* українською звучить як *Василь у дудку грає, а жінка з голоду помирає*.

Серед жіночих імен спільним для всіх мов є ім'я *Марія / Марія / Marie / Mary / Marie*. Це не дивно, адже це біблійне ім'я; хоч у російській та українській мовах воно не належить до найпопулярніших. Своє біблійне значення воно зберегло лише у деяких фразеологізмах французької мови, у решті випадків, де біблійне значення відсутнє, можемо спостерігати як меліоративний відтінок (укр. *Марусю, дусю, мийся, чешися; по Марусин поясок; бо то не грушку – вкусити Марушку*, – сама форма імені позитивно настроює; рос. *хороша Маша, да не наша; и на Машку бывает промашка*), так і пейоративний відтінок (укр. *як Манька з трудоднями* – приділяти чомусь більше уваги, ніж потрібно; фр. *Marie Von-bes* – пліткарка, надміру балакуча жінка; *Marie couche-toi là* – повія).

Окремі імена асоціюються із професіями, родом занять. Це відголосок старовинного звичаю називати усіх людей, що належать до певної професії, одним іменем. Так, чомусь саме Іван є катом у німецькій (*Meister Hans*) та англійській (*Jack Ketch*) мовах, французький кат – *Jean-Guillaume*. Знаходимо згадки і про кравців: у

англійській мові *Tom Tailor* – кравець; у російській *портной Данило что ни шьет, то гнило*. По-різному називають шевців в українській та в російській мовах: укр. *мне, мов Семен-швець шкуру*; рос. *швец Кузя все узит, швец Проня шьет да порет*. В обох випадках спостерігаємо негативне забарвлення фразеологічної одиниці.

Викликає інтерес поєднання двох імен (як правило, на позначення осіб різної статі) у фразеологічній одиниці. Такі пари зазвичай різняться у мовах різних народів, хоча трапляються і збіги, як, наприклад, в англійській та німецькій мовах: англ. *all shall be well, Jack shall find Gill*, нім. *jeder Hans findet seine Grete* – кожна птиця знайде свого Гриця. В українській мові таких пар незліченна кількість, але у більшості випадків фразеологічні одиниці з їх іменами викликають насмішку, іронію: *зібрав Бог пару – Карпа й Хвеську; парочка – Семен та Одарочка; який Сидір, така й Гапка, який кожух, така й латка* (порівн. рос. *каков Ананья, такова у него и Маланья*; англ. *a good Jack makes a good Jill*) та ін.

Висновки. Отже, підсумовуючи сказане, ще раз висвітливо виявлені закономірності:

1. Ступінь семантичної самостійності компонента фразеологічної одиниці залежить від типу фразеологічної одиниці: у фразеологічних зрощеннях вона мінімальна, у фразеологічних єдностях, сполученнях та виразах – зростає.

2. Результатом взаємодії значень антропонімного компонента та апелятивного оточення фразеологізму стає синергетична семантика фразеологічної одиниці.

3. Розрізняють національні та інтернаціональні фразеологічні утворення. Основними принципами співставного вивчення фразеології є співставлення не всіх мов, а по дві; принцип еквівалентності / безеквівалентності.

4. Особливості порівняння фразеологізмів визначаються походженням цих фразеологічних одиниць, а саме:

— фразеологічні одиниці релігійного та міфологічного походження зазвичай мають еквіваленти у більшості мов, культура носіїв яких передбачає сформованість уявлень про античних

міфічних героїв та біблійних осіб, тому їх можна охарактеризувати як інтернаціональні;

— практично не підлягають порівнянню фразеологічні одиниці, що містять антропоніми літературного походження та історичну антропонімію – їх співставлення передбачає труднощі, оскільки йдеться про реалії різних мов, різних культур, неможливо знайти повноеквівалентні відповідники;

— особливої уваги заслуговують фразеологізми, які містять традиційні популярні чоловічі та жіночі імена, бо саме в них конотативні значення антропонімів виражені найбільш яскраво. Повний порівняльний аналіз таких фразеологізмів неможливо здійснити в рамках даної розвідки, тому він потребує подальшого дослідження.

5. Як у близькоспоріднених, так і у неблизькоспоріднених мовах значення фразеологізмів можуть збігатися. Значним є домінування фразеологічних одиниць із антропонімом на позначення осіб чоловічої статі над фразеологізмами, що містять жіночі імена. Перші частіше використовуються для вираження негативної аксіологічної оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. О природе ономастической семантики / Н.Ф.Алефиренко // Ономастика Поволжья: Тезисы 8 междунар. конф. – Волгоград, 1998. – С. 165-168.

2. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. – М.: Высш. шк., 1988. – 320 с.

3. Калинин В. М. Поэтика онима. – Донецк, 1999. – 470 с.

4. Кравчук А. Семантика антропонімів у польській фразеології // Проблеми слов'язнавства. – 2003. – №53. – С. 185-191.

5. Кравчук А. Структурно-семантичні моделі польської й української фразеології з власними назвами: поєднання національних та інтернаціональних ознак // Проблеми слов'язнавства. – 1999. – №50.– С. 97-101.

Божко И. С. Семантика антропонима в составе фразеологической единицы: сопоставление на материале украинского, русского, французского, английского и немецкого языков.

Статья рассматривает проблемы смысловой природы антропонима в составе фразеологической единицы и влияние проприального компонента на совокупную семантику фразеологизма. Особое внимание уделяется проблемам национального и интернационального в фразеологии. Осуществлено попытку сопоставления фразеологических единиц

на основе разносистемных и неродственных языков в аспекте пейоративного и мелиоративного значения.

Ключевые слова: антропоним, проприальный компонент, фразеологическая единица.

Bozhko I. S. Semantics of the anthroponym in the phraseological unit structure: comparison based on the material of Ukrainian, Russian, French, English and German languages.

The article deals with the problems of semantic nature of the anthroponym in the phraseological unit structure and the influence of the proper name on the total semantics of the phraseological unit. Special attention is paid to the problems of national and international in phraseology. The article attempts to compare phraseological units on the basis of the non-related languages from the aspect of pejorative and meliorative meaning.

Keywords: anthroponym, proper name, phraseological unit.

УДК 811.161

В. А. Василенко

Сумська філія Харківського
національного університету внутрішніх справ

НАУКОВА ПАРАДИГМА СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ: ІДЕОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття є спробою окреслити потенціал сучасних лінгвістичних досліджень через аналіз найбільш репрезентативних напрямів. У роботі наукова парадигма лінгвістики XXI століття досліджується як засіб пізнання та інтелектуального конструювання світу, продукт творчості мовної особистості.

Ключові слова: наукова парадигма, лінгвістичні дослідження, мовна особистість.

Постановка проблеми. Серед розгалуженої системи вчень про людину мовознавство займає почесне місце. Сьогодні ми вже наблизились до усвідомлення необхідності об'єднати зусилля представників різних наук про людину (у тому числі спеціалістів у галузі семіотики, нейрології, психології, лінгвістики, психолінгвістики, соціології, культурології тощо) для розробки інтегративної теорії мови як надбання людини. Зосередженість дослідників на вивченні «людського фактора в мові» визначає чітку антропологічну орієнтацію сучасного лінгвістичного знання і дає підстави стверджувати, що панівною парадигмою досліджень стала антропоцентрична, котра «повернула людині статус, проголошений